

Sanal Bir Mezarlık ve Yas Mekânı Olarak Facebook

Facebook as a Virtual Cemetery and a Place of Mourning

Muhammet Ali ÖZDOĞAN^{ID}

Öz

Facebook, Türkiye’de kullanıcıların en çok rağbet ettiği sosyal medya platformlarından birisidir. Kullanıcılar, ölen yakınlarının ölüm ilanını Facebook’tan duyurmaktadır. Vefat eden kişilerin acısının yaşanması, yasının tutulmasında da Facebook ön plana çıkmaktadır. Araştırma ölen kişilerin çevrim içi kimliğinin nasıl yaşatıldığı, 65 yaş üzeri bireylerin bir yakınının veya arkadaşının vefatı sonrasında acının hafifletilmesinde Facebook’un nasıl bir konuma sahip olduğu sorularına odaklanmaktadır. Bu sorulardan yola çıkılarak makalede sosyal medya kullanıcısı kendini dindar ve muhafazakâr olarak niteleyen 65 yaş ve üzeri bireylerin dünyasında Facebook ve ölüm olgusu ilişkisinin betimlenmesi amaçlanmaktadır. Bu maksatla örneklem alanımıza giren kişilerin sosyal ağ hareketleri siber etnografik gözleme tabi tutulmuş, 8 kişilik odak grup görüşmesi dahil 32 Facebook kullanıcısıyla derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle soyutlamalar yapılmış, Facebook’un bireylerin vefat ilanlarında önemli bir işleve sahip olduğu, ölenlerin acısının yaşandığı, anısının yaşatıldığı bir mekân olduğu saptanmıştır. Altmış beş yaş ve üzeri bireylerde Facebook ve ölüm ilişkisini konu edinen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, sosyal medyanın 65 yaş ve üzeri bireylerin hayatında ölüm ilanı paylaşımı ve yas tutma pratiklerini birlikte ele alması açısından mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yaşlılık, Sosyal Medya, Facebook, Ölüm İlanı, Yas Tutmak

* Dr., Antalya Şehit Muhammet Oğuz Kılınc Anadolu İmam Hatip Lisesi, Antalya, Türkiye, E-posta: ozdogana@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7048-0009

How to cite this article/Atıf için (APA 7): Özdoğan, M. A. (2025). Sanal bir mezarlık ve yas mekânı olarak Facebook. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 48, 41-63. <https://doi.org/10.17829/turcom.1613466>

Makale Geçmişi / Article History

Gönderim / Received: 05.01.2025 **Düzeltilme / Revised:** 02.06.2025 **Kabul / Accepted:** 24.07.2025

Abstract

Facebook is one of the most popular social media platforms in Türkiye. Users often share obituaries of their deceased loved ones on Facebook. The platform also plays a prominent role in one's grieving, serving as a space where people express their sorrow and mourn the departed. This research focuses on how the online identities of the deceased are preserved and examines Facebook's role in alleviating grief among individuals aged 65 and older after the loss of a relative or friend. Building on these concerns, the article seeks to explore how the relation between Facebook and the concept of death is manifested in the lives of social media users aged 65 and older who identify themselves as religious and conservative. For this purpose, participants' online social behaviors were subjected to cyber-ethnographic observation. We held in-depth and focus group interviews with 32 Facebook users. Based on the key insights derived, our findings demonstrated that Facebook serves a significant platform in sharing obituaries and acts as a virtual space where grief is expressed and memories of the deceased are preserved. To our knowledge, no prior research has addressed the relation between Facebook and death among individuals aged 65 and older. The present study endeavors to make a meaningful contribution to the extant literature by examining the phenomenon of the sharing of obituaries and mourning practices among individuals aged 65 and over on social media platforms.

Keywords: Elderly, Social Media, Facebook, Obituary, Mourning

Giriş

Ölüm olgusu, insanın hayatına anlam katması ve bu uğurda harekete geçmesi için önemli bir gerekçedir. Nitekim ölüm duygusuyla bağlantılı olarak insanın kendisinden sonra gelecek olanlara bir şeyler bırakma isteği, insanlık tarihinin inşa edici motivasyonlarından biri olmuştur. Mimari yapılar, sanat eserleri, edebi metinler geçmişe dair izleri bugüne taşımıştır. Mağara duvarlarındaki resimlerden mezar taşına, bir mimari yapının kitabesinden edebiyat eserlerine kadar bu hissedilmektedir. Söz konusu çabalar, insanın anlam arayışının ve geride bir şeyler bırakma isteğinin parçasıdır. İnsanın anlam arayışına dönük eylemleri, içgüdüsel davranışların dışında kalan, bireyin yaşamasına sebep teşkil eden devamlılığı olan yapıp etmeleridir (Frankl, 2019, s. 113). Buna karşın insan, hayata anlam katacak bir şeyler bulamazsa dahası bilinçli eylemlerinde devamlılık sağlanamazsa anlam krizine girme riski söz konusu olabilir (Gouldner, 1970, s. 95).

İnsanların diğer canlılardan ayrıldıkları ana noktalardan birisi ölümlü olduklarının farkındalığıdır. İnsan, bu yüzden ölümlü baş etmek için çaba harcamaktadır. Bu çaba salt dini inancın ürettiği davranış kalıplarıyla sınırlı değildir (Bauman, 2000, s. 24). Ahiret inancına sahip olsun ya da olmasın çoğu insan ölümünün yaklaştığını hissetmeye başladığında, kaybolup gitmemek için, vefatından sonra geride, kendini yaşatacak bir şeyler bırakmaya gayret etmektedir.

Tarih boyunca ölen insanın kaybolup gitmemesi için ihtiyaç duyulan şeylerden birisi mezar ve mezarlıklardır (Aries, 2020, s. 49). İslam kültüründe mezarların yan yana sıralanmasıyla oluşturulan etrafı çevrili alana da mezarlık denir. Mezarlıklar ölenleri hatırlamak için uğranılan mekânların başında gelir. Mevtanın mezar taşında ölen kişiye ait bilgiler bulunmaktadır. Mezarlıklar, kişisel olduğu kadar toplumsal bir hafıza mekânıdır. Ne var ki gündelik dilde “kabir”

yerine “mezar” kullanımının kültürel temellere sahip olduğu söylenebilir. Zira “ziyaret mekânı” anlamıyla mezar, bir kabir yerinden daha fazla rol ve anlam taşır. Mezarlık “ölülerin gömüldüğü” bir yerden ziyade, belli aralıklarla ve rutinlerle “ziyaret edilmesi gereken” bir alan olarak şehir kültüründe özel bir yere sahiptir (Çelik, 2018, s. 18). Bu açıdan mezarlığın sosyokültürel gelişimi, insanın mezara ve mezarlığa yüklediği anlamdan bağımsız olmadığı düşünülebilir. Bu noktada mezarlıkları, toplumların kendilerini sonradan gelenlere hatırlatacak, onlara bir şeyler bırakma arzusunun bir neticesi olarak görmek de mümkündür.

Ölüm olgusuyla yakından alakalı bir mesele de ölenin vefat haberinin duyurulması ve sonrasındaki yas sürecidir. Bir ölüm vakası sonrasında mevtanın sevenlerinin gösterdiği, fiziksel, zihinsel ve duygusal reaksiyon şeklinde tarif edilen yas (Bildik, 2013, s. 223) vefat olayının hemen sonrasında daha yoğundur. Geride kalanlar açısından vefat ilanları, yas süreci, ölen adına yapılan yemek ikramları mevtayı hatırlama pratiğinin bir yansımasıdır. Ne var ki vefat duyurusu, taziye merasimleri, ölenin arkasından yapılan anma toplantıları, yemek davetleri yasin tutulması ve acının hafifletilmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Hayatın kaçınılmaz bir gerçeği diyebileceğimiz ölümle başa çıkmak için yapılanlar, toplumların içinde bulunduğu sosyokültürel iklimle ilgili olduğu kadar teknokültürel zeminle de ilgilidir. Teknoloji daha özeldi dijital teknolojiler, insanların ölüme ve yasa ilişkin pratiklerini etkilemektedir. Söz gelimi Türkiye’de vefat ilanları camilerden okunan selalarla verilmektedir. Ya da ölen kimsenin yakın akraba ve dostları kendi aralarında hızlı bir telefon trafiği ile vefat haberini duyurmaktadır. Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla ölüm ilanları yeni medya üzerinden daha geniş bir kitleye duyurulabilmektedir. Dijitalleşmeyle vefat ilanlarında da dönüşüm gerçekleşmektedir. Vefat duyuruları gibi yas tutma faaliyetleri de dijital mecralara taşınmaktadır. Sosyal ağlar, ölenlerin haberdar edildiği bir yer olduğu kadar onların yasının tutulduğu, anılarının yaşatıldığı bir ortama evirilmektedir.

Sosyal ağların sağladığı bu imkânlar, oradaki kullanıcı çeşitliliğini de artırmaktadır. Bu araştırmanın çalışma grubunda yer alan 65 yaş ve üzeri dindar, muhafazakâr bireylerin de sosyal medyaya yönelmelerindeki nedenlerden birisi haberleşme amaçlıdır. Yaşlı bireyler, okul hayatından sonra bir daha irtibat kurmadığı ya da uzun süre göremediği arkadaşlarıyla Facebook üzerinden haberleşebilmektedir. Uzaktaki arkadaşlarının, çocuklarının evliliklerini, torun sahibi olmalarını bahsi geçen sosyal ağdan öğrendiği gibi günü geldiğinde arkadaşlarının vefat haberini de Facebook’tan haber alabilmektedir. Altmış beş yaş ve üstü dindar muhafazakâr bireyler, arkadaşlarının ölüm haberleriyle sarsılsa da Facebook kullanımı sayesinde yaşlı vatandaşlar, coğrafi mesafelere veya yaşlılığın getirdiği çoğu fiziksel bozukluğa bakılmaksızın sosyal olarak bağlantıda kalabilmekte (Rylands & Van Belle, 2017, s. 740) eşin, arkadaşın kaybı sonrasında kendisine yeni bir yaşam kurabilmektedir.

Yeni yaşam biçimlerinin şekillendiği alanlardan birisi dijital mecralardır. Altmış beş yaş üstü bireylerin en sık tercih ettiği sosyal ağ platformu Facebook’tur (We Are Social, 2024). İnternet erişimli akıllı telefonların yaygınlaşması 65 yaş ve üstü bireylerin sosyal medyayla tanışmasının nedenlerinden birisidir. 2019 yılı sonunda başlayan COVID19 pandemisi bulaşıcı hastalık

sebebiyle zorunlu olarak eve kapatılan ve sosyal temas eksikliği nedeniyle sıkıntı çeken yaşlıların sosyal medyaya tanışmasını öne çekmiştir (Leist, 2013, s. 378; Sixsmith vd., 2022, s. 19; Dahlberg vd., 2022). Genellikle akıllı telefonlar aracılığıyla sosyal ağlara bağlanan bu yaşlılar için Facebook, dünyaya açılış kapısı olmuştur (Hajek & König, 2021, s. 19). Facebook kullanıcı profiline yaş ortalamasının yüksek olması (We Are Social, 2024) nedeniyle mevcut kullanıcıların vefatı sonrasında ölenlerin geride bıraktığı hesapların sayısı artmaktadır. Öhman ve Watson'un (2019, s. 7) modellemesine göre ölenlerin profilleri bir süre sonra hayattaki aktif kullanıcılardan daha fazla olacaktır. Bu durumda Facebook'ta ölümün görünürlüğü artacak (Bokor, 2021, s. 163; Çınar, 2022, ss. 153–180) ölüm gündelik hayatın içinde dijitalleşerek yerini alacaktır (Sağır & Canayaz, 2024, s. 333).

Bu araştırmanın konusu kendilerini dindar ve muhafazakâr olarak tanımlayan 65 yaş ve üzeri bireylerin penceresinden Facebook ve ölüm ilişkisidir. Araştırmanın amacı çalışmamıza konu olan 65 yaş ve üzeri dindar, muhafazakâr bireylerin dünyasında Facebook ve ölüm olgusu arasındaki ilişkiyi betimlemek; vefat ilanları, sevdiklerini kaybedenlerin yas pratiklerinin dönüşümünü, saha çalışmasında elde edilen veriler ile siber etnografik gözlemler ışığında analizini yapmaktır. Bu bağlamda araştırmada 65 yaş ve üzeri dindar, muhafazakâr bireylerin yaşamındaki Facebook algısı nedir, ölüm ilanı ve yas tutma noktasında Facebook bu insanların hayatında nasıl bir boşluğu doldurmaktadır, sorularının cevabı aranmaktadır.

Ölüm olgusu üzerine sosyolojik tartışmalar çok daha eskiye gitse de ölüm olgusunun dijital dünyaya yansması yenidir. Akademide sosyal medya ve ölüm ilişkisi daha çok “çevrim içi yas” ve kısmen “ölüm ilanı” (Brubaker vd., 2013; Murrell vd., 2023) başlığı altında tartışılmıştır. Uluslararası literatürde sosyal ağlarda yas tutmanın sosyal bütünleşme, empati duygusu ve terapatik katkısı (Christensen vd., 2017; Hartig & Viola, 2016; Lingel, 2013; Rossetto vd., 2015; van der Houwen vd., 2010), ölüyü anıtlştırma, ölen kişi üzerinden mesaj verme kaygısı (Bouc vd., 2016; Gamba, 2018; Kern vd., 2013) öne çıkarılmıştır. Türkiye’de ise akademik anlamda Kılıç ve Özoran’ın (2018) yaptığı sunumun, Karadon’un (2019) Yüksek Lisans Tezi, Sağır ve Canayaz’ın (2024) sosyal medyada ölüme yüklenen anlamlar makalesi dışında Facebook, mezarlık, ölüm ilişkisi hakkında bir literatüre rastlanmamıştır. Bu çalışmalar, ölüm ilanı ile yas tutmayı bir bütün olarak sunmaktan ziyade bağımsız bir çalışmanın konusu olarak ele almışlardır. Oysa sosyal medyada ölüm ilanı aynı zamanda bir yas tutmayı da içermektedir. Bu araştırma ise her iki eylemi konu edinmesiyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu araştırmanın bir başka özgün yanı, ölüm ilanları ile daha fazla muhatap olan 65 yaş ve üzeri bireylerin Facebook kullanım pratiklerinden hareket etmesidir. Çalışmamız, gündelik yaşamın içine her yanıyla sirayet eden dijital teknolojinin ve internetin bir ürünü kabul edilen sosyal medyanın, başta 65 yaş üzeri bireyler olmak üzere, insanların hayatında ölüm gibi travmatik bir olayın atlatılmasındaki rolünü gündemine alması bakımından önemlidir. Bu noktada yakın gelecekte aile ve insan ilişkilerinin sosyal medyaya kayacak olması, bu alana ilişkin sosyolojik çalışmaları daha önemli kılacaktır.

Ölüm Olgusu ve Yas Tutma Pratiği

Ölüm olayı canlıların biyolojik yaşam döneminin bir parçası olsa da vefat karşısında toplumların tutumu, ona karşı gösterdikleri refleks, sonrasında yas tutma pratikleri sosyolojik bağlamlara sahip bir olgudur. Ölümün gizemi nedeniyle insanlar ona anlamlar yüklemiş ve çeşitli ritüeller üzerinden bu anlamları nesilden nesile aktarmıştır. Her bireyin her an karşılaşabileceği ölüm olayı hayatın doğal akışının bir parçası olarak görülse de insanlar yakınlarının vefatını kabullenmekte zorlanabilir. Bu yüzden ölüme getirilen dini açıklamalar, yakınlarının vefatını kabullenmekte zorluk çekenlere yardımcı olur.

Geçmişten bu yana ölüme atfedilen anlam zenginliği, söz konusu biyolojik gerçekliğin bir yanının kültürel kodlara sahip olduğunu gösterir. Ölüm, salt tıbbın ya da dinin konusu değildir. Bahsi geçen olgu edebi metinlerde romanlara, hikâyelere, şiirlere konu olmuş, felsefenin, sosyolojinin gündem maddeleri arasına girmiş, farklı sanat dallarıyla meşgul olan sanatçıların eserlerine yön vermiştir. Ölüme izafe edilen mana, ölüm sonrası uygulamalar, vefat haberinin duyurulması, defin işlemleri, yas tutma ve ölümlerin anılma şekilleri, ölüm fenomeninin toplumsal ve kültürel dünyamızın derinlerinde yattığına işaret etmektedir. Halkların ölümü yorumlama biçimi, ölümü ne şekilde deneyimledikleri, kayıplar ile başa çıkma yolları, ölümü nasıl tanımladıkları gibi sorular, sosyolojinin ve daha özelden din sosyolojisinin ilgi alanına girmektedir (Erbuğ, 2021, s. 48).

İnsanlık tarihinde ölüme karşı gösterilen en eski ve en genel tepki, “hepimiz faniyiz” cümlesinde özetlenen ölümü istemeden de olsa kabullenmek şeklinde vuku bulmuştur. Ölüm, çekilen sıkıntılardan, yokluklardan, hastalıklardan bir kurtuluş kapısı olarak görülmüştür. Batı toplumlarında Sanayi Devrimi ile birlikte bireyler, ölümü yüceltmiş, dramatize etmiş ve onu insanı yutan bir şey olarak telakki etmiştir. Ancak bir taraftan da insan kendi sonuyla ilgilenmekten vazgeçmiştir (Aries, 2020, s. 58). Gadamer’e (2002, s. 106) göre bilim ve teknoloji aracılığıyla elde edilen güçle doğanın modern anlamda kontrol isteği ölüm algısına yansımıştır. Teknolojik aygıtlar sayesinde ölüm, mitolojiden ayıklanmış ve modern dünya tarafından bastırılmıştı. Buradan hareketle medya ve bilgisayarların ölümün sıradanlaşmasına, üzerinde uzun süre durulacak bir mesele olmadığı fikrinin yaygınlaşmasına aracılık ettiği öne sürülebilir. Bu nedenle bireyler, sanal ağlarda karşılaştıkları ölüm haberlerini, duyurularını hızlı bir şekilde geçiştirebilmektedir.

Esasında insanların ölüm haberlerini geçiştirmelerinde, toplumların yaşam tarzında dinin kurumsal manada etkisinin azalması söz konusudur. Sekülerizmin baskısı arttıkça ölümle ilgili dinin ortaya koyduğu ilkeler gücünü kaybetmiştir. Artık bir ölüm vakasını yorumlarken insanlar tıbbi nedenlere başvurmaktadır. Buna paralel ulaşım ve iletişim araçlarındaki hızlı gelişim, dijital dünyanın yeni kuralları, ölüm sonrasındaki ritüelleri, matem iklimini dönüştürmektedir.

Ölümü müteakip en önemli faaliyetlerden birisi ölenin duyurusunun yapılmasıdır. 1899’dan 1999’a kadar New York Times’ın ölüm ilanlarını inceleyen Phillips (2007, s. 325), ölüm ilanındaki değişikliklerin, ölüm üzerindeki sosyal kontrol merkezinin doğadan, Tanrı’dan tıbbı ve en son bireye kaydığını tespit etmiştir. Türkiye’deki Hürriyet gazetesinde 1970–2009 arasında yayınlanan ölüm ilanlarını inceleyen Ergin ise ölüm ilanlarının klişe bir dile sığdırıldığını, ölen kişinin kendilerini zamansız terk ettiğini vurgulayan ifadelerin yer aldığını söylemektedir. Ölüm ilanındaki

dilin zamanla muhafazakârlaştığından söz eden Ergin (2012), ölüm ilanlarında modernden postmoderne kayan bir manzara ortaya koymaktadır. Esasında geniş bir açıdan bakıldığında Phillips ile Ergin'in yaptıkları çalışmalarda ölüm ilanlarının seyri benzer bir rota izlemiştir. Zira postmodernizm kamusal olanla özel olanı birleştirmektedir (Brubaker vd., 2013, s. 153) ve bu durum ölüm ilanlarının diline yansımaktadır.

Bu değişimi sosyal medya üzerinden dönüşen ölüm ilanları üzerinden de okumak mümkündür. Kara haber tez duyulsa da şehirleşme nedeniyle gündelik hayatın yoğunluğu bireylerin en yakınlarının bile ölüm haberini gözden kaçırmalarına yol açabilmektedir. Gazete sayfalarında yüklü miktarda ücrete mukabil verilen standart ölüm ilanlarının yerini anında, ölen kişinin sosyal medya profilinin de etiketlenerek yapılabilen, insanların duygularını rahatça ifade edebileceği vefat duyuruları almıştır. Üstelik ölen kişi, kamuoyunda bilinen bir isim ise binlerce ölüm ilanı sosyal medyanın gündemini belirleyebilmektedir. Bireysel ölüm ilanları dışında Facebook'ta birçok taziye ve vefat duyuru grupları oluşturulmuştur. Bu gruplarda ölen kişinin kimliği, yakınlarının irtibat numarası, taziye yeri ve ölen kişinin ölüm nedeni bile bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızın diğer ayağı Facebook'a yakından bakmak faydalı olacaktır.

Yaşlıların Dijital Dünyası Facebook

Türkiye'nin sosyal medya grafiğine baktığımızda 65 yaş üstü bireylerde sosyal medya kullanımındaki artış gözle görülür seviyededir (TÜİK, 2024). Türkiye'de sosyal ağlar arasında önemli bir üye sayısı olan Facebook'un yaşlılar için çekim merkezi olmasında sitenin kullanım kolaylığı barındırması önem arz etmektedir. Facebook'un arkadaşlarını bulma imkânı sağlaması, arkadaşlarından ayrılalı yıllar olmuş ileri yaş kitlesine cazip gelmektedir. Emekli öğretmenlerin öğrencileriyle bu platformda buluşması, emekli müfettişin ya da genel müdürün çalışma yaşamlarındaki insanlarla burada karşılaşması Facebook'un niçin ileri yaştaki insanlar için yeni bir macera alanı olmasının yanıtını vermektedir (Özdoğan & Karşı, 2023, s. 271). Ayrıca henüz bir anı biriktirmemiş genç nesil için çok da önem arz etmese de yaşlı bireyler açısından hatıralar yaşamda bir dayanak noktasıdır.

Facebook'un künye bilgileri ve kişisel beğenileri arkadaşlara ulaşma konusunda anahtar role sahiptir. Facebook künyede eğitim ve mezuniyet bilgileri, yaşadığı şehir, işi, yaşı, medeni durumu; beğeniler, okuduğu kitaplar, dinlediği müzikler, sinema tercihleri gibi profil sahibinin beyanına göre oluşturulmuş bağlantılar yer almaktadır. İnsanlar bu ortak bağlar aracılığıyla kolaylıkla birbirini bulabilmektedir.

Facebook'un kuruluşunun üzerinden geçen 21 yıl (2025 yılı itibarıyla) internet çağında uzun bir zaman dilimi sayılabilir. İlk yıllarda öğrencilerden ve gençlerden oluşan Facebook üye profili zamanla genişleyerek orta yaş ve üstünü de kapsamıştır. Başlangıçta üyelerin ölümü dikkat çekmezken zamanla genişleyen kullanıcı profiliyle hesap sahiplerinin vefat haberleri gelmeye başlamıştır. Bu durum yaşlı kullanıcılar için söz konusu platformdaki hesaplarının, dahası dijital ortama bıraktıkları izlerinin, kendilerinden sonra ne olacağı sorusunu gündeme taşımıştır. Altmış beş yaş üstü kullanıcılar, bir taraftan bu sorunun cevabını mahremiyet parantezine alırken

paylaşımlarında sıklıkla arkadaşlarının ölüm haberlerini vermektedir (Harbinja vd., 2024, s. 11). Onlar, Facebook'ta merhum kişiyle olan anılarını dile getirerek rahmet dileklerini iletmektedir. Bu vesileyle bahse konu sosyal ağ, kullanıcıların hem bireysel hem de kolektif olarak üzüntülerini anlatıp ve onlarla başa çıkabilmesi için bir ziyaret ve anma sitesi haline gelmektedir. Yakın bir kişinin vefatıyla ortaya çıkan uyum sorunu, 6–24 ay sürebilen (Seven, 2023, s. 42) öznel duyguların kontrol altına alınması süreci Facebook sayesinde daha kolay atlatılabilmektedir. Zira söz konusu platform, sevdiklerini kaybetmişler için hesap varisi ve anıtların paylaşılmasıyla bir bakıma uzatılmış sanal bir taziye imkânı yaratmaktadır. Cenaze törenine katılamayanlar ölüm haberine yüzlerce yorum yaparak cenaze yakınlarına başsağlığı dilemekte, en azından bir üzgünüm emojisiyle duygusunu muhatabına hissettirmektedir. Öyle ki ölenlerin ardından yas tutma şekli dijital dünyada evrim geçirmektedir. Ölen kişinin yakın akrabalarının yanı sıra ikincil dereceden tanıdıklarının taziye ile birleştirdiği vefat duyuruları Facebook'u bir benlik sunumunun yapıldığı dijital bir sahneye (Murrell vd., 2023, s. 414) ve bu bağlamda yasin kamusalıştığı (Walter, 2015, s. 10) dijital bir alana dönüştürmektedir.

Yöntem

Ölüm olgusu başlı başına karmaşık bir problemdir. Ölümün birey ve toplum üzerindeki yansımalarını çözümlmek için evvela insanı anlamaya gereksinim vardır. Toplumsal yapıları oluşturan bireylerin yapıp etmelerine, istatistiki verilerle ve nicel araçlarla ulaşılamayan detaylara yakından bakılarak (Merriam, 1995, ss. 51–60) daha net bir şekilde gün yüzüne çıkarılabilmektedir (Creswell & Miller, 2000, s. 124). Çünkü insan deneyimlerinin öznel anlamları bulunmaktadır (Creswell, 2007, s. 20). Söz konusu öznel anlamlara nüfuz edebilmek için araştırmada nitel paradigma esas alınarak etnografik desenden hareket edilmiştir. Etnografik desen belli bir grubun yaşamına derinlemesine ve içeriden bakmayı temel aldığı için 65 yaş ve üzeri dindar, muhafazakâr bireylerin sosyal ağ etkileşimleri, günlük yaşamda sosyal medyaya yaklaşımlarına odaklanılmıştır. Etnografinin geleneksel yönteminin çevrim içi alana uyarlanması demek olan siber etnografik gözlemlerle (Borkovich, 2022, s. 119; Keeley–Browne, 2011, s. 331) veriler zenginleştirilmiş ve kendi içinde tutarlık sağlanmıştır.

Bu araştırmanın çalışma grubu kendini dindar, muhafazakâr olarak tanımlayan ve sosyal medyada bu bağlamda etkileşimlerde bulunan 65 yaş ve üzeri sosyal medya kullanan bireylerden oluşmaktadır.

Tablo 1

Görüşülen Katılımcıların Demografik Bilgileri

Sıra No	Kod İsim	Eğitim	Yaş	Cinsiyet
1	E1	Lise	71	Erkek
2	K1	İlkokul	72	Kadın
3	E2	Ortaokul	72	Erkek
4	K2	Lise	70	Kadın
5	E3	Lisans	72	Erkek

6	E4	Lisans	67	Erkek
7	K3	Lise	68	Kadın
8	E5	İlkokul	69	Erkek
9	E6	Ön lisans	66	Erkek
10	K4	Ortaokul	67	Kadın
11	E7	Lisans	72	Erkek
12	K5	Lise	68	Kadın
13	E8	Lisans	72	Erkek
14	E9	Lisans	66	Erkek
15	E10	Lisans	67	Erkek
16	K6	Ön lisans	69	Kadın
17	E11	Lisans	73	Erkek
18	K7	İlkokul	67	Kadın
19	E12	Lisans	66	Erkek
20	K8	İlkokul	67	Kadın
21	E13	Lisans	70	Erkek
22	K9	Ön lisans	68	Kadın
23	K10	Lisans	65	Kadın
24	E14	Lisans	71	Erkek
25	K11	Lise	65	Kadın
26	E15	Ön lisans	67	Erkek
27	E16	Lisans	71	Erkek
28	K12	Ön lisans	66	Kadın
29	E17	Lisans	67	Erkek
30	K13	Ortaokul	72	Kadın
31	E18	Lisans	79	Erkek
32	E19	Lise	70	Erkek

Araştırma ve Verilerin Analiz Süreci

Bu araştırmanın kapsamına giren dindar, muhafazakâr bireylerin sosyal medya profilleri takip edilerek siber etnografik gözlemler yapılmıştır. Siber etnografik gözlemler için araştırma grubundaki kişilerle arkadaş olunmuş, onların ve arkadaşlarının paylaşımları takip edilmiştir. Siber etnografik gözlemlerin yanında Akdeniz Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu (15.12.2021/448) onayını müteakip mülakatlar için görüşmecilere kartopu tekniği ile ulaşılmıştır. Görüşmecilere araştırma hakkında bilgi verildikten sonra kendini dindar ve muhafazakâr olarak tanımlayan 65 yaş ve üzeri kişilerle derinlemesine mülakat ve odak grup görüşmesi yapılmış, toplamda 32 katılımcıdan (13 kadın, 19 erkek) veri toplanmıştır. Görüşmeler, Şubat 2022 ile Nisan 2022 tarihleri arasında yapılmış ve ortalama 30–75 dakika sürmüştür.

Veri toplama sürecinde çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Mülakatların bir kısmı görüşmecilerin kendi evinde, bir kısmı görüşmecilerin isteğine bağlı olarak kafe, çay bahçesi gibi mekânlarda yapılmıştır. Açık ortamda yapılan görüşmelere kapsamımız dışındaki kişilerin katılma isteği görüşmenin

akışını bozma riskini ortaya çıkarmıştır. Araştırmacı bu riski öngörerek görüşmecilere ana konudan kopmamaları noktasında uyarılarda bulunmuştur.

Giddens (2012, s. 122), etnografik çalışmaların başarısını araştırmacının içinde bulunduğu grubun güvenini kazanmasına bağlamaktadır. Derinlemesine mülakatlar öncesi katılımcılara bilgi verilmiş, görüşmecilerin kendilerini rahat hissetmesi bakımından çalışmanın amacı, isimlerin anonimleştirileceği bildirilmiştir. Odak grup görüşmesi ve diğer görüşmeler öncesi ses kaydı yapabilmek için izin istenmiştir. Görüşmeler sırasında katılımcıların jest ve mimikleri, gülümsemesi, telefon görüşmeleri sırasındaki tutumları veri setine dahil edilmiştir. Mülakatlardan hemen sonra notlar alınmış ve ses kaydı çözümlenmiştir.

Mülakata katılan bireylerin isimlerinde kodlama tercih edilmiştir. Araştırmanın dijital ortamdaki veri toplama ayağında ise mülakat yapılan kişiler ve bu kimselerle bağlantılı Facebook kullanıcıların sayfaları gözlemlenmiştir. Sosyal ağdaki veri toplama ayağını sınırlandırmak amacıyla siber etnografik gözlemlerimizde ise ilgili kişinin profil sayfasında ara özelliği kullanılarak rahmet, cenaze kelimeleri aratılarak konuyla bağlantılı gönderiler saptanmıştır. Facebook sayfasını örnek verdiğimiz kişiler kimliğinin ifşa olmaması için isminin baş harfleriyle kodlanmıştır.

Nitel araştırmalarda araştırmacı, çalıştığı grubu kendi gerçekliği içinde, bağlamından kopmadan çözümlemesi gerekmektedir. Çalışma grubundan elde edilen verilerin manipüle edilmesi riskini ortadan kaldırmak için verilerin doğru şekilde sınıflandırılması önem arz etmektedir (Miles & Huberman, 1994). Bu noktada mülakatların çözümlenmesi esnasında kodlama notları alınmış, tüm çözümlene bittikten sonra kodlamalar yapılmıştır. Verilerin analizinde iki tema etrafında oluşturulmuş kodlar kullanılmıştır. Sosyal medyanın ölen bir kimsenin vefatının duyurulduğu, yasının tutulduğu, acısının hafifletildiği bir mekân olması ile ölenlerin anılarıyla yaşatıldığı bir ortama dönüşmesi ele alınmıştır. Söz konusu iki tema ile bağlantılı veriler ayıklanmış ve verileri azaltma yoluna gidilmiştir. Siber etnografik gözlemlerden elde edilen veriler ile görüşmelerden elde edilen verilerin birbirini tamamlayan noktaları saptanmış, araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliği açısından yöntemsel üçgenleme (Merriam, 1995, s. 56; Creswell & Miller, 2000, s. 126) ile araştırmanın tutarlılığı kontrol edilmiştir. Zira sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için bir aracın ürettiği ölçümler ile başka bir araçtan elde edilenler arasında yakın uyum önemlidir (Bernard, 2013, s. 50). Dolayısıyla mülakat verileri ve siber etnografik veriler arasındaki tutarlılık çalışmada dikkat edilen bir husus olmuştur.

Bulgular ve Analiz

Bu araştırmada elde edilen veriler iki tema etrafında tartışılmıştır. İlk temada sosyokültürel olarak ölüm olgusunun sosyal medyanın etkisiyle geçirdiği dönüşüme odaklanılmıştır. Diğer temada 65 yaş ve üzeri dindar, muhafazakâr bireylerin sosyal medyada ölüm olgusu etrafında ürettikleri anlama bakılmıştır.

Ölümün Sanallaşması ve Facebook

Araştırma evrenimizdeki 65 yaş üstü kişiler, ölümle ilgili pek çok toplumsal değişime şahit olmuşlardır. Onların yaşam öykülerinde defin işlemlerinin kurumsallaşmasının ve ticarileşmesinin, başka bir ifadeyle ölümün gündelik hayatın dışına itilişinin izini sürmek mümkündür. Mülakat yapılan katılımcılara “Gençlerin düğün, cenaze gibi ritüellerle ilişkisi nasıl? Siz çocuklarınıza bu konuda nasıl rehberlik ediyorsunuz?” soruları sorulmuştur. Yaptığımız görüşmelerde katılımcılara göre bir vefat durumunda gençler ölümü anlamlandırmada zorluk yaşamaktadırlar. Sosyokültürel olarak ölümün manası içinde yaşanan kültürden öğrenildiği söylenebilir. Ancak 65 yaş üstü bireylerin nezdinde gençler, ölen yakınları için ne yapacakları konusunda bilgisizdir. K11 (lise, 65) kodlu katılımcı, kendi çocuğundan örnekleme yaparken gençlerin sosyokültürel geleceğine dair kaygısını düğün ve cenaze töreni dikotomisiyle vurgulamaktadır. Zira gençler, yaşlıların dini bir vecibe gereği katıldığı cenaze törenlerine katılmamaktadır. Bu noktada katılımcı K5 (lise, 68) ise genç neslin durumunu cep telefonuyla ilişkilendirerek özetlemektedir:

Düğüne giderim, ancak gariban birisinin düğünü ise kaçırmamaya çalışırım. Arkadaş grubunun çocuklarının düğün davetine katılırım. Hatır almayı, manevi yönden destek olmayı severim. Gençler ne düğüne ne cenazeye gidiyorlar. Siz onları küçükken götürmemişsiniz. Çocuklar gitmez, çocukları götürürsek üzülmür, aman çocuk görmesin, duymasın olayı var ya. Zamanında çocuğunu cenazeye götürmezsen büyüyünce de gitmez. Ölümü sadece sosyal medyada görür. Ben kendi kızımı daha çocukken mezarlığa götürüyorum. (K11, lise, 65)

Ülkemizde çocuklar şımartılıyor. Bu yüzden toplum birden değişti. Ne ara bu değişim yaşandı? Her çocuğun elinde bir telefon, anne babalar veriyor. Anne babalar için çocuklarının geleceği umurunda değil. Kimse çocuklarını cenazeye ya da taziyeye götürmüyor, mezarlığa da götürmüyorlar. Çocuklar korkar deniliyor. Çocuklar, gençler, akrabalarının ölümünü sosyal medyada duyuyor, görüyor. (K7, ilkokul, 67)

Facebook, hızlı kültürel değişimin yansımalarının gözlenebildiği, insanların bunu tecrübe edebildiği bir mekândır. Facebook'un kısa tarihi insanlığın geleceğini kestirmek için önemli bir laboratuvarıdır. Araştırma evrenimizdeki gruba mensup olan kişiler, Türkiye'deki sosyokültürel farklılaşmayı gözlemleyebilecek yaşadadır. Bebek patlaması kuşağındakiler yüz yüze ilişkileri önemsemekte ve teknolojinin aile/akraba üyelerini birbirinden uzaklaştırdığından şikayet etmektedirler. Bunu yaparken de kendi hayat hikâyeleri üzerinden konuyu sosyal ağlara ve dönüşen ilişki tiplerine getirmektedir. K5 (lise, 68), K9 (ön lisans, 68), K11 (lise, 65) kodlu katılımcılar akrabalık bağları kopan kimseleri ömrünün sonlarında zor bir hayat beklediği fikrinde buluşmaktadır. Akrabaların birbirinden uzaklaştığı bir zaman diliminde ise ölmek kaygı vericidir. Bu konuda E17 kodlu katılımcı şöyle demiştir:

Modern hayat akrabalık bağlarını da gevşetti, kopardı. Anneme memleketten kimi sorsam uzaktan yakından bir hısım akrabalık, en azından dostluk arkadaşlık hukuku hikâyesi çıkarır. Yeni nesil emmioğlu, dayioğlu, hala kızı, teyze oğlu vb. hitapları bile unuttu, hepsine tek kelimeyle kuzen deyip geçiyorlar. Büyük aile dağıldı, çekirdek aile dağıldı. Aile cenazede bile bir araya gelemiyorlar. (E17, lisans, 67)

Büyük ailenin dağılması kültür aktarımını zayıflatan bir durumdur. Ölenle akrabalık bağlarının derecesini bilmeyen, bunu soğuk cümlelerle geçiştiren nesillerin varlığı ailenin dağılmasıyla bağlantılıdır. Ölüm akrabaları bir araya getirememektedir. E17, yukarıdaki sözlerini Facebook'ta paylaştığı bir cenaze ilanına getirmektedir. Annesinin akrabalık bağlarını tanıdığı; ama kendisinin yeterince tanımadığı merhumun vefat duyurusunu yukarıdaki öz eleştiri ve durum tespitiyle birlikte yapmaktadır. Öte taraftan toplumumuzda ölüm gelenekleri ve cenaze sonrası ritüellerin bilinmesi noktasında –söz gelimi taziye ziyareti– toplumu meydana getiren yaş gruplarının kendi içinde önemli bir farklılık vardır. Toplumsal bilgi stokunun naklinde aile, din gibi birincil kurumların tesiri azalmaktadır (Berger & Luckmann, 2022, s. 76). Konuştuğumuz tüm katılımcılar bu durumun farkındadır ve bu yüzden onlar ailenin sosyokültürel devamlılığına zarar verdiğini düşündükleri cep telefonlarını sakıncalı olarak tanımlamaktadır. Çünkü kıymet verilen ilişki kalıplarını sürdürmede ve kurmada aile gereklidir. Aile, insanlara yaşlandığında ve ölüm esnasında destek sağlamaktadır (Akçay, 2011, s. 121). İnsanların hastalık, ölüm anlarında yanında birilerinin olması önemlidir. Yapılan görüşmelerde Facebook'un en beğenilen özelliği doğum, hastalık, ölüm gibi insan hayatındaki kritik anlarda insanların geçmiş olsun ya da başsağlığı mesajlarıdır. Örneğin K6 kodlu katılımcı yakınının vefatı sonrasında Facebook'tan kendisine yazılan taziye cümlelerinin acısını hafiflettiğini belirterek Facebook arkadaşlarını bir aile gibi hissettiğini dile getirmiştir. Facebook'taki taziye mesajları E14 kodlu katılımcının (lisans, 71) dediği gibi “bire bir ilişkilerdeki kadar olmasa da hiç olmamasından iyidir”. Ancak odak grup görüşmesinde E14'ün bu düşüncelerine karşılık E15 (ön lisans, 67) şu noktanın da altını çizmektedir: Sosyal medyadaki cenaze ya da hastalık ilanları insanların bire bir ilişkiye geçmeleri için bir duyuru görevi yapmaktadır, “Allah rahmet eylesin” denilip bırakılmamalıdır.

K5 (lise, 68) kodlu kadın katılımcının cep telefonunun ürettiği toplumsal ilişkilerden duyduğu endişenin kökeninde cenaze, düğün gibi bir geleneğin baskın olduğu günlerin sosyal medyanın duyarsızlık alanına terk edilmesi yatmaktadır. Facebook, ölüm ilanlarının kolaylıkla yapılabildiği bir mecra olsa da insanları ölüme karşı duyarsızlaştırabilmektedir (Rossetto vd., 2015, s. 980). Çünkü ölüm gibi travmatik bir zaman diliminde insanlarla ikincil araçlar üzerinden ilişki kurmak K5 ve K11 kodlu katılımcıların (lise, 65) iletişim anlayışına terstir. Aracılıklı iletişim kanalları üzerinden bir ölüm haberi almak ölümü sıradanlaştırmaktadır. Öyle ki bir ölüm haberinin altına akıllı telefonların otomatik kelime önerisi uygulaması sayesinde “Allah rahmet eylesin mekânı cennet olsun” ifadesi yazılıp geçilmektedir. Bu noktada E19'un söyledikleri çarpıcıdır. Sosyal medyanın ürettiği iletişim ve ilişki tipine göndermede bulunan E19 aracılıklı iletişimden kaynaklı yeni bir taziye mantığının oluştuğundan bahsetmektedir.

Sosyal medya insanı hafifletiyor. Elinde telefonla her şeyi unutuyor. Birisinin vefat haberini görüyor, Allah rahmet eylesin deyip geçiyor. Sonra onu başsağlığına gitmiş kabul ediyor. Sosyal medyadan önce cenazeye gidilir, bir bardak çay içilirdi. Ama şimdi adam taziyeye gitmiş sayıyor kendini. (E19, lise, 70)

Sosyal medya ölenlerin acısının yansıtıldığı, yas tutma sürecinin uzatıldığı bir mekândır. Yakınları, ölümlerini sosyal ağlar üzerinden hatırlamaya devam etmektedir. Kullanıcılar şahsi hesaplarından ya da vefat edenin geride bıraktığı sayfasından paylaşımlar yaparak ölenin yokluğuna alışmaya çalışmaktadır. Yas tutmanın amaçları arasında Valentine'in (2006) altını çizdiği gibi

insanların sevdiklerinin fiziksel yokluğunu doldurma isteği söz konusudur. Facebook, anıtlştırma özelliği ile kullanıcılara vefat eden yakınları adına kısıtlı bir şekilde paylaşımına imkân vermektedir. Ancak ölenin hesap bilgilerine sahip olanlar, merhum/e adına istediği kadar paylaşımında bulunarak onu sosyal medyada da yaşatmaktadır. Mesela S.Y., babası H.Y.'nin Facebook hesabından ona olan özlemini dile getiren mesajları yayınlaması ve babasının mevlit yemeğinin duyurusunu yapması konuyla alakalı siber etnografik veriler arasındadır. Yine üniversitede öğretim üyeliği sırasında vefat eden A. E.'nin Facebook hesabından onun adına paylaşımlar yapılmakta ve onunla anıları olanlar duygularını burada paylaşmaktadır.

Facebook'un insanlar tarafından cazip bulunan özelliklerinden birisi doğum günleri ve ölüm haberleri, cenaze sonrası ritüeller, ölüm yıl dönümlerinin bu platform vasıtasıyla geniş bir kitleye duyurulmaya imkân tanınmasıdır. Cenaze namazı/töreni veya defin işlemi ile ilgili bilgiler buradan verilmektedir. Siber etnografik gözlemlerimizden hareketle ifade etmek gerekirse ölüm haberinde adı geçen kişilerin sosyal medyadaki son mesajları hikâyenin bir unsuru olarak öne çıkarılmaktadır. Ölen kişinin sevdikleri tarafından Facebook vb. sosyal medya platformlarında duyurulurken mevta ile çekilmiş fotoğraflar kullanılmaktadır. Fotoğraf(lar)ın altına cenaze töreni sonrası ölünün yakınlarına baş sağlığı dilendiği gibi Facebook'ta da hemen hemen birbirinin kopyası olan taziye yorumları alt alta sıralanmaktadır. Bunun yanında sosyal ağlarda ölen kişi vefat yıl dönümlerinde duygusal mesajlar eşliğinde hatırlatılarak onun unutulmadığı gösterilmektedir.

Bir ölüm haberi paylaşan kullanıcı, arkadaş listesinin tamamına ulaşabilmektedir. Zira vefat paylaşımları bahse konu sosyal ağda görülme oranı en yüksek gönderi konuları arasındadır. Facebook, bilgiyi yaymak için pratik bir araçtır. Bu özelliğiyle bu mecra kullanıcılar için bir sosyal destek vazifesi görür (Egnoto vd., 2014; Rossetto vd., 2015, s. 991; Rylands & Van Belle, 2017). Zira insanların Facebook'a üyeliklerinin (Türkiye'deki) önemli bir kısmı haberleşme maksatlıdır. Buradaki iletişim yakın ve uzak çevreden haberdar olma şeklinde de değerlendirilebilir. Zira memleketinden uzaktaki insanlar telefonla iletişim kurmadığı kişilerle sosyal medya aracılığıyla daha rahat irtibata geçebilmektedir. Söz gelimi mülakat yaptığımız bireylerin ekseriyetine göre Facebook'tan ölüm haberlerinin duyurulması olumlu bir şeydir ve insanların Facebook kullanmaları için bir sebeptir.

Araştırma evrenimizde bulunan 65 yaş üstü grupta vefat oranları fazla olduğu için ölüm haberleri daha sık duyulmaktadır. Bu gruba mensup kişiler vefat durumunda Facebook'tan birbirlerine başsağlığı dilemekte ve sosyal destekte bulunmaktadır. Çoğunluğu anne babasını kaybetmiş bu kişiler akrabalarını kaybetmenin üzüntüsünü yaşamaktadır. E15 (ön lisans, 67), bunu kendi neslinin mekanik olmadığını insani duygularla meşgul olmasıyla açıklamaktadır. E15 ve E16 Facebook sayesinde acılarımızı paylaşıyoruz demektedir. Yaptığımız siber etnografik gözlemlerde vefat eden arkadaşlarının fotoğrafı üzerine veda yazısı yazan kullanıcılar bulunmaktadır. E17 adlı kullanıcı arkadaşının arkasından şöyle yazmıştır.

Öleceğimiz aklımıza gelir, şehit olarak gitmeyi arzu ederdik. Fakat hiç elden ayaktan düşeceğimizi, ihtiyarlar sınıfına gireceğimizi düşünemedik nedense. Eskilerden, epeydir görüşemediğimiz H.K. arkadaşla çay ve şiir muhabbet meclislerinde buluşuyor, dertleşiyoruz. İyi ki o gün yolda karşılaşmışız.

Eskiler bu güzel tesadüfleri tevafuk sayarlardı. Ne diyelim kardeşim; akşam oldu, güneş soldu, vade doldu. Dünya sürgününün bitti, ahiret yurdundasın. Ruhun şad, mekânın cennet olsun. (E17, lisans, 67)

Altmış beş yaş ve üzeri bireyler için Facebook'un arkadaşların arkasından içini dökme yeri olması bu mecranın olumlu yanı gibi görülebilir. Ancak bu kimselerin ölüm olgusuyla kurdukları ilişki onları sosyal hayattaki uyumunu zorlaştırabilmektedir. Nitekim Rossetto ve meslektaşlarının (2015, s. 974) 265 kişi ile yapmış olduğu araştırmada da Facebook'un yaşla başa çıkmada kullanıcılara katkı sağlarken onların gündelik hayata uyum sağlamalarını zorlaştıran paradoksal bir durum ürettiğine dikkat çekmektedir. Siber etnografik gözlemlerimizde E17'in arkadaşlarının arkasından ağıt yakan paylaşımlarda bulunması onun esasında kendi ölümüne atıfta bulunduğunu göstermektedir. Zaten E17 (lisans, 67) ve E2'in (ortaokul, 72) *Facebook yerine göre bize ölümü hatırlatıyor* ifadeleri de bunu desteklemektedir. Bu bağlamda E4'ün (lisans, 67) Facebook'u bir yanıla mezarlığa benzetmesi tesadüf değildir.

Gamba'nın (2018, ss. 78–84) yaptığı çalışmada Facebook, ölüm sonrası hafıza ve yas mekânı olarak işlev görmektedir. İnsanı ve toplumu sarsan olaylar toplumların kültürlerinin ve inançlarının derinlerine gömülüdür. Kültür, yapısal olarak geri dönük bir yaşam tarzının bugüne uzantısı olarak kabul ettiğimizde bizatihi hafızanın kendisidir. Dolayısıyla ölümle ilgili uygulamalar, adetler, inançlar toplumsal hafızanın bir parçasıdır. Ölen kişinin yaşatılması geride kalanların omuzlarında bir borç olarak bırakılır. Vefat eden kimselerin yaşatılması hafızanın canlı tutulmasıyla ilişkilidir. Bu bağlamda vefat eden kimsenin geride bıraktığı Facebook profili yakınlarının işini kolaylaştırmaktadır. Ölen kişinin Facebook'taki paylaşımları yakınlarının zaman zaman hatırlamak için uğradığı dijital bir anma merkezidir. Siber etnografik gözlemlerimizde anıtaştırılmış hesaplarla da karşılaşmıştır. Bu hesaplarda kasvetli bir hava vardır. Onlardan birisinin profil açıklamasına “Sevenlerin Mustafa'yı unutmaması ve beraber geçirdikleri güzel anıları hatırlamak için profilini ziyaret ederek teselli bulacağını ümit ediyoruz” notu düşülmüştür. Buradan hareketle Facebook, yasin geniş bir kitlede görülmesine, çevrim içi kimliğin vefat sonrasında da rolünün devamına aracılık etmektedir.

Öldükten sonra rahmetli şöyle iyiydi böyle iyiydi denirse sizin yakınlarınız mutlu oluyor. Ölenin arkasından Facebook'a iyi şeyler yazarım. Ölen kişinin Facebook profilini gördüğümde o kişiyle olan anılarım canlanıyor, üzülüyor insan. Sağken ne gibi duygular besliyorsan bu devam ediyor. (E10, lisans, 67)

Toplum hayatına girdiği yıllarda Facebook, gençlerin ilgisini çeken bir yer olduğundan vefat eden kullanıcılarla ilgili herhangi bir projeksiyon belirlenmemişti. Zaten ilk başlarda vefat eden kullanıcı hesapları pek de göze çarpmamaktaydı. Ne var ki Facebook kullanıcı sayısı ve yaş ortalaması artmaya başlayınca hem hesap sahiplerinin hem yakınlarının vefat haberleri önemli gönderi başlıkları arasına girmiştir. Ölüm olayıyla başa çıkma yolu olarak ölenin haberi sosyal ağ profili etiketlenerek anında Facebook'ta paylaşılmaktadır. Altmış beş yaş üstü grupta sık karşılaşılan ölüm vakaları sonrasında Facebook sanal bir mezarlığa dönmektedir. Nihayetinde halen dünyanın en büyük sosyal ağ platformları arasında yer alan Facebook, başlangıcından çok farklı bir noktadadır. Burası artık E17 kodlu katılımcının (lisans, 67) yazdığı gibi insanların *gün geçmiyor ki bir arkadaşım ölüm haberini aldığı bir yerdir*.

Öldükten Sonra Sanal Dünyada Yaşamak

Sosyal medya insanların yaşamına anlam katan bir işleve sahiptir. Bireyler sıkıntılarını, üzüntülerini, sevinçlerini, dileklerini, taleplerini sosyal ağlardan dile getirmektedir (Özdoğan & Karslı, 2023, s. 278). İnsanlar uzak veya yakından tanıdıklarıyla ya da tanımadığı sosyal ağlardaki arkadaşlarıyla bir mekâna bağlı kalmadan iletişim halinde kalabilmektedir. Bizim araştırmamızın kapsamındaki 65 yaş ve üzeri dindar muhafazakâr bireyler de kimi zaman iş arkadaşlığından kimi zaman dindarlık ve muhafazakârlık ortak paydasından getirdikleri arkadaşlarıyla sosyal ağlarda bir habitat oluşturmaktadırlar. Sosyal ağların ürettiği hibrit sosyalleşme modeliyle 65 yaş ve üzeri kimseler sosyal faaliyetlerini, arkadaş buluşmalarını Facebook'ta paylaşmaktadır. Gündelik hayatta bu insanların birlikteliği sanal alemde de devam etmektedir. Hatta arkadaş buluşmalarının olmazsa olmazı, söz gelimi bir cenaze merasiminde toplu fotoğraf çekimi ve bunun etiketlenerek sosyal medyadan yayımlanmasıdır.

Yaşlılık dönemini ele alan teorilerden aktivite kuramı ve süreklilik kuramı yaşlının hayatını aktif bir şekilde sürdürmesi ilkesi üzerinde hemfikirdir. Ancak bu aktivitelerin çalışma çağındaki gibi yüksek efor ve fiziki çaba gerektiren cinsten olmaması gerekmektedir. Altmış beş yaş ve üstü bireylerin geriye kalan ömür beklentileri daha azdır. Dolayısıyla kalan ömrün anlamlı ve mümkün olduğu kadar konforlu (mülakata katılan bireylerin ifadeleriyle başkalarına muhtaç duruma düşmeden) yaşanması icap etmektedir. Yaşlıların gençlik ve orta yaş döneminden getirdikleri arkadaşlıkları ve alışkanlıkları ileri yaşlarda kendilerine destek sağlamaktadır. Süreklilik kuramının teorisyeni Atchley'e göre insanlar, orta yaş evresindeki davranış ve alışkanlıklarından yaşlılık dönemine uyarlanabilir olanları öne çıkarmaktadır. Sürekliliğin temelinde, bireyin çevresinde olumlu algılanan geçmişi vardır (Atchley, 1989, s. 183). Aktivite kuramında ise bireyin katıldığı etkinliklerden elde ettiği yaşam doyumu onları hayata bağladığı yönündedir (Morgan & Kunkel, 2007, s. 180). Araştırma yaptığımız gruba ilişkin mülakatlar, odak grup görüşmeleri ve siber etnografik gözlemlerden topladığımız veriler, 65 yaş ve üstü bireylerin emeklilik öncesindeki alışkanlıklarını, arkadaşlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Siber etnografik gözlemimize takılan K13 kodlu kullanıcı, hayata veda eden arkadaşları için aramızdan erken ayrıldı notuyla taziye mesajını yayınlarken bir sonraki paylaşımında geride kalan dostlarıyla buluştukları sanatsal etkinliklerdeki enerjisini yansıtabilmektedir.

Facebook'un araştırmamıza konu olan bireylere yaşam enerjisi sağlaması, onları sosyal medyadan habersiz yaşlılara bakışını menfi bir noktaya taşımaktadır. E15'in (ön lisans, 67) memur emeklisi kayınpederini örnek vererek dünya ile bir bağlantısının olmadığını, sosyal medya kullanmadığını dolayısıyla yaşayan bir ölü olduğunu vurgulamaktadır. Sosyal medyada bir ölü olarak varlığını devam ettirmek E15 açısından yaşamaya devam etmek gibi bir şeyken sosyal medyadan habersiz, sanal dünyadan uzakta bir hayata sahip olmak ise yaşayan bir ölü hükmündedir. Hatta Facebook'ta faal olan E15 için kayınpederi nefes alsa da ölüdür. E6 da (ön lisans, 66) esas ölümün hayattan kopunca yaşanacağını, sosyal medyadaki aktivitesinin kendisini hayata bağlayan nedenlerden biri olduğunu vurgulamaktadır. E6, sosyal medyada insanlara bir şeyler anlatmayı kendine görev telakki etmektedir. E6, ölmüş olup da yaptıklarıyla, eserleriyle yaşamaya devam eden insanlara karşı hayatta olup da ölü gibi olan insanların olduğunu altını çizmektedir. K10 da sosyal medyada yazdıklarıyla,

insanların hayrına yaptığı Kur'an çalışmalarıyla yaşamaya devam edeceği ümidiyle sosyal ağlardaki varlığını motive etmektedir.

“Ölen bir kişinin profilini Facebook'ta gördüğünüzde ne hissettiniz?” sorusuna katılımcıların bir kısmı “ölenleri Facebook'tan haber alıyoruz, bu güzel bir şey” şeklinde cevap vermiştir. Bu bağlamda Facebook ve ölüm ilişkisini salt vefat eden yakınlarının haberini duyurmak veya ölüm ilanı paylaşımının altına “Allah rahmet eylesin” yazmak olarak kuranların sayısı az değildir. Görüşmecilerin soruya bu şekilde cevap vermesi katılımcıların nezdinde Facebook'un ölüm ilanı paylaşımı noktasındaki işlevsel yönüne işaret etmektedir.

Her gün binlerce hesap sahibi hayatını kaybederken onların geride bıraktığı Facebook profilleri eğer yakınları onlar adına paylaşımlar yapmaya devam etmiyorsa karanlıkta kalmaktadır. Sosyal ağların algoritmasına rağmen vefat eden tanıdıklarının sosyal medya profiliyle karşılaşan kimseler bir anlık şok yaşamaktadır. Örneğin K7 (ilkokul, 67), kaybettiği ablasının profiliyle karşılaştığında duygulandığını hatta ismini telefon defterinden silemediğini belirtmiştir. Vefat eden bir arkadaşının Facebook sayfasına rastlayan E2 adlı katılımcı, acı duyduğunu, böyle bir durumla karşılaştığında anılarını hatırlayan E10 (lisans, 67) ise üzüldüğünü belirtmiştir. E10 ve E18 (lisans, 79) bir Fatiha okuduklarını dile getirmiştir. E14 (lisans, 71) Facebook'un mezarlığa döndüğünü, E19 ise Facebook'un anılarını hatırlatma özelliğinin ölümle ilişkisine dikkat çekmektedir.

Facebook hatırlamak isteyebileceğin anıların var uyarısı yapıyor ya. Bazen bu hesabın sahibi ölmüş olabilir. Ya da birkaç yıl önceki anıların günü gelince senin karşına çıkarılıyor. Orada fotoğraf paylaşmışsın. Bir de bakmışsın fotoğraftaki kişilerden biri ya da ikisi ölmüş. Ölenleri bize Facebook hatırlatıyor. Instagram'da bu var mı bilmiyorum. (E19, lise, 70)

Mülakat için evine gittiğimiz kişilerin evinin duvarındaki ya da vitrindeki –E12'nin kitaplığındaki babasının fotoğrafı– gözümüze çarpan hatıra fotoğrafları ile ev sahibinin sosyal medya duvarındaki fotoğrafları diyalektik ilişki içindedir. Dijital platformlardaki fotoğrafların sayısı artmakta ama bunların hafızası kaybolmaktadır. Araştırmanın kapsamı içindeki kişilerin bir kısmı (E1, E3, E7, K5, K8) ölmüş yakınlarının fotoğraflarını sosyal ağlarda yayınlanmasını dua amacıyla normal karşılarken bir grup (E13, K1) bunu mahremiyet olarak algıladığından hoş görmemektedir. E4 (lisans, 67), K1 gibi katılımcıların bazıları ahirete geç etmiş kimselerin görüntülerinin yayınlanmasını hüzün verici bulduğu için istememektedir. Ne evinde ne sosyal medyada anne babasının fotoğrafının sergilenmesini hoş karşılamayan E2 (ortaokul, 72) için bu dinen sakıncaları olan bir husustur. Benzer şekilde E4 açısından evde fotoğraf bulundurmamak namaz kılmaya mani bir durumdur. Ayrıca onun için fotoğraflarla yüz yüze gelmek duygusal sonuçlar doğuracaktır.

Facebook'ta anne babamın fotoğrafını yayınlayıp da dua istemeyi doğru bulmuyorum. Evimde de onların fotoğrafı göz önünde değildir. Çünkü psikolojik olarak beni başka düşüncelere götürmesi aklımı fikrimi başka bir yere döndürmesi açısından sağlıklı bulmuyorum. Babamın resmini görünce duyulanmam veya etkilenmem ne gerek var kendimi o duruma sokayım. Ben zaten evde beş kere beş vakit namazda Rabbena dualarında onlar için dua ediyorum. Ayrıca dua ediyoruz, sofraya dua yapıyoruz. Anne babamın fotoğrafına bakarım, bazen o günleri hatırlarım. (E4, lisans, 67)

Öte yandan vefat eden akranlarının Facebook'ta fotoğrafını yayımlayıp altına birkaç cümle yazan E16 (lisans, 71), E11 (lisans, 73), E14 (lisans, 71) için önemli bir eylemdir. Zira E14 (lisans, 71) için dostlar öldüğünde insan ölmektedir. İnsanı hatırlayacak, hatırlatacak birilerinin olması onun yaşaması anlamına da gelmektedir. Siber etnografik gözlemlerimizde E11'in Facebook profilinde içinde vefat edenlerin de bulunduğu kalabalık arkadaş fotoğrafları dikkat çekmektedir. E11'in 10 yıl önce Facebook'ta yayınladığı bir fotoğraf "anılar" başlığıyla tekrar paylaşılınca fotoğraf karesinde hayatını kaybetmiş olanlar için "Allah rahmet eylesin" mesajları yazılmaktadır. Onun "Allah rahmet eylesin" notuyla zaman tüneline yer verdiği üç kişilik bir fotoğrafta ise sadece kendisi kalmıştır. E11 ve arkadaşları için sosyal medya anıların yaşandığı kadar acıların da yaşandığı bir yerdir. E11, "vefat etmiş arkadaşlarınızın sosyal medyada fotoğraflarını görünce bir hüznü duyuyor musunuz?" şeklindeki soruya da "insan üzülüyor; ama alışıyor da alışmak zorundasın, ne yapalım" diyerek Facebook'un çift taraflı fonksiyonuna dikkat çekmiştir.

Facebook 65 yaş üstü dindar muhafazakâr bireylere, vefat etmiş arkadaşları üzerinden, ölümü hatırlatan bir mecra olduğu kadar onların ölüm vakalarına alışmasını sağlayan bir yerdir. Ölen arkadaşları için fotoğraflı taziye mesajı yazan E11'in (lisans, 73) "ne yapalım, hayat devam ediyor" dediği gibi birçok yaşlı hayatına hem reel hem de sanal ortamda devam etmektedir. "Sosyal medyada tanıdığımız birisinin ölüm haberini aldığımızda ölümü hissediyor musunuz, sosyal ağlarda her gün ölüm ilanları veriliyor, bu sizi sarsıyor mu?" sorusuna E19'un (lise, 70) söyledikleri ölümün sanallaşması bağlamında oldukça dikkat çekicidir. Sosyal medyada arka arkaya sıralanan gönderiler, ailevi ve ekonomik sıkıntılar insanların sabit bir nokta üzerinde durmasını zorlaştırmaktadır.

Bir ölüm haberi görünce Allah rahmet eylesin diyorum sonra başka bir sahneye geçiyorum. Bir ölüm paylaşımından başka bir gönderiye atlayınca/geçince her şeyi unutuyoruz. Fabrika ayarlarına geri dönüyorum. İnsanlar çok ağır travmalar yaşıyor. Sosyal medyadaki gördüğü ölüm paylaşımları çok yormuyor insanı. Maddi sıkıntılar, emekliyi, orta gelirliyi yoruyor. Evdeki sıkıntılar, çocukların sıkıntıları, insanları sosyal ağlarda gördükleri ölümlere çok ruhsuzlaştırıyor. Devletin ayrıca bu konuya el atması gerekiyor. İnsanlar birbirinin acılarına ilgisiz duysanız bir toplum oldu, bu artarak devam edecek. (E19, lise, 70)

"Siz vefat ettikten sonra Facebook profiliniz ne olacak?" sorusunun cevabını çoğu kişinin düşünmediği görülmektedir. K9 (ön lisans, 68), hesap sahibi ahirete geç etmiş olsa da yazdıkları kaldığı müddetçe insanların yararına olacağı fikrindedir. Aynı soruda K10 (lisans, 65), bu mesele üzerine düşünmemiş olacak ki ilk anda ölen kişinin profili kapatılmalı derken mülakat sonrasında telefonla arayarak fikrini değiştirdiğini beyan etmiştir. Daha sonraki ifadelerinde K10, sosyal medyada eğer faydalı bir şey yazıyorsa insanların istifadesi için oranın kapanmaması gerektiği düşüncesiyle K9'la aynı çizgiye gelmiştir. Hatta K10 bunu sadaka-i cârîye kapsamına almaktadır. Sosyal medyayı aktif şekilde kullanan ve bu vesileyle orada varlığını gösteren K10, öldükten sonra da kutsal bir amaç için sosyal ağ platformlarında varlığını, görünürlüğünü devam ettirmek istemektedir. E2 (ortaokul, 72), merhum Ömer Döngeloğlu'nun sosyal medya paylaşımlarından hala faydalandığını dile getirirken o da sadaka-i cârîye inancına atıfta bulunmaktadır. K12 (ön lisans, 66) ise sosyal medya sayfasını mahrem bir alan olarak algıladığı için kendi vefatı sonrasında kızlarının hesabı kapatacağını ümit etmektedir.

Vefat sonrası hesabın silinmesini istemelerinin nedenleri arasında kullanıcıların mahremiyet algısı ile güvenlik kaygıları söz konusudur. Bir başka neden ise bu kişilerin Facebook'ta bir şeyler paylaşan kişiler olmaktan ziyade pasif gözlemci statüsünde olmalarıyla bağlantılıdır. Yaşlı kullanıcıların sosyal medyanın gizlilik ve güvenlik ayarları noktasında yeterli bilgiye sahip olmamaları onları bu mecraaya karşı endişeye sevk ettiği de söylenebilir.

Sonuç

Altmış beş yaş ve üzeri dindar muhafazakâr bireyler ile yapılan mülakat verileri ve siber etnografik gözlemler, Facebook ve ölüm olgusu arasındaki çoklu bağlantılar olduğunu göstermiştir. Bu yaş grubunda ölüm vakalarının sıklığı, sosyal medyada bulunma motivasyonlarının altında yatan sebeplerden birisidir. Altmış beş yaş üzeri bireylerin dünyasında Facebook, arkadaşların ve tanıdıkların ölüm haberlerini buradan almaları bakımından kıymet taşımaktadır. Facebook'un en temel işlevlerinden birisi vefat edenin duyurulmasıdır. Cenaze defin bilgilerinin verildiği Facebook, araştırma evrenimizdeki insanlar arasında “hibrit bir sosyal dayanışmaya” aracılık etmektedir. Sosyal medyadan hayatını kaybeden için rahmet dileyen kişiler, cenaze merasimine, taziye mekânına giderek cenaze yakınlarının acısını paylaşmaktadır.

Mülakatlardan ve siber etnografik verilerden hareketle Facebook, ölenlerin yasının tutulduğu bir mecradır. Dindar, muhafazakâr yaşlı kullanıcıların Facebook'tan yayımladığı ölüm ilanları aynı zamanda yas tutmayı da içermektedir. Altmış beş yaş ve üzeri kimseler için bir ölüm duyurusuyla yas tutmak iç içedir. Mevtanın son anında yanında bulunan ya da son günlerine tanıklık eden yaşlı bireyler, ilk şoku bir Facebook mesajıyla atlatmaktadır. Ölenin yakınları, sevdikleri, sosyal medyada paylaştıkları duygusal notlarla ölüm sonrası yaşadıkları acıyı hafifletmektedirler. Özellikle vefat vakasının hemen sonrasında hissedilen üzüntünün dozunun sosyal medya sayesinde zamanla azaldığı saptanmıştır.

Bazı kullanıcılar, sosyal ağlarda yaptıkları faydalı paylaşımların sadaka-i câriye hükmünde olduğu ve kendisine dijital ölümsüzlük sağlayacağı düşüncesindedir. Facebook'un hesap varisi, anıtlştırma uygulamasını kullanıp ölenin hesabını açık tutanlar olduğu gibi mevtanın sosyal ağ sayfasını kullanmaya devam edenlere de rastlanmıştır. Bu sayede vefat edenin hatırasını yaşatmanın, geride kalanların üzerindeki vicdani yükümlülüğü de hafiflettiği görülmüştür.

Öte yandan sosyal ağlarda yas tutmak bir teselli iken öldükten sonra da çevrim içi kimliği ile sosyal medyada yer alan kişilerin profil sayfası, aktif kullanıcıları rahatsız edebilmektedir. Vefat etmiş kullanıcıların Facebook'taki varlığı kimi üyelere ölümü hatırlatmaktadır. Sosyal ağlarda çok yakın kişilerin profilleriyle karşılaşmak bireylerdeki travmayı kanatabilmektedir. Facebook, acıyı hafifletiyor gibi görünse de 65 yaş ve üzeri bireylerdeki ölüm kaygısını, yalnızlık duygusunu tetikleyebilmektedir. Bu bağlamda yaşlıların gündelik işlerden uzaklaşıp sosyal medyada anılarla ilgilenmesi, onların çevresiyle sosyal uyumunu zorlaştırabilmektedir.

Facebook, yaşlılara ölümlü olduklarını hatırlatırken bir taraftan da onlara ölümün yadsınması, ötelenmesi noktasında yardımcı olmaktadır. Altmış beş yaş ve üzeri dindar muhafazakâr bireylerin Facebook kullanım deneyimlerinden hareketle sosyal medyada ölüm “ötekileştirilmek”tedir. İnsanlar

ölüm olayına ötekilerin başına gelecek bir vakaymışçasına yaklaşmaktadır. Arka arkaya sıralanan gönderilerin yaşlıları ölüm duygusundan uzaklaştırdığı tespit edilmiştir. Yine Facebook'ta yayınlanan ölüm haberlerinin sıklığı insanların ölüm vakasına karşı duyarsızlaşmasına neden olmuştur.

Araştırmaya konu olan 65 yaş üstü dindar, muhafazakâr bireylerin sosyal etkinliklere katılmaları ve bunu Facebook'ta paylaşımları, hayatlarına anlam katmakta ve onları sosyal izolasyondan kurtarmaktadır. Yaşlıların söz konusu platformda gündem ve gündelik yaşam üzerine fikirlerini dile getirmeleri, onları hayata bağlamakta ve kısmen de olsa onları ölümün soğuk yüzünden uzaklaştırmaktadır. Öte yandan, gelecekte 65 yaş ve üstü bireylerin Facebook dışındaki sosyal ağlardaki varlığının artacağı öngörüldüğünde, diğer sosyal medya mecralarının da yaşlılık döneminde bireylerin ölümle yüzleşmede nasıl bir rol oynadığı, ayrı bir araştırmanın konusu olarak ele alınabilir.

Yazar Beyanları

Hakem Değerlendirmesi Beyanı: Bu makale çift kör hakemlik süreciyle değerlendirilmiştir.

İntihal Kontrolü: Makale intihal.net ve iThenticate programları ile taranmış ve derginin intihal politikası ile uyumlu bulunmuştur.

Çıkar Çatışması: Makalede herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Finansman ve Proje Desteği: Bu çalışma için herhangi bir kurumsal/finansal destek alınmamıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu çalışma için etik kurul onayı, Akdeniz Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 15.12.2021 tarih ve 448 sayılı kararı ile izin alınmıştır.

Yapay Zekâ Araçlarının Kullanımı: Bu çalışmada, makale yazımında herhangi bir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır. Tüm içerik yazarın özgün katkısını yansıtmaktadır.

Makalenin Kaynağına İlişkin Beyan: Bu çalışmada 2022 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Bahset Karşlı danışmanlığında yürütülen "Yaşlılık, Sosyal Medya ve Din" başlıklı doktora tezinin saha verilerinden faydalanılmış, makale içerik olarak tezden bağımsız üretilmiştir.

Veri Paylaşım Beyanı: Veriler paylaşılmamaktadır. Bu çalışmada kullanılan veriler yazar tarafından üretilmiş ve analiz edilmiştir; ancak kamuya açık değildir. Araştırma kapsamında, katılımcılardan alınan aydınlatılmış onam formlarında, elde edilen verilerin yalnızca bu bilimsel çalışma kapsamında kullanılacağı ve üçüncü şahıslarla açık bir şekilde paylaşılmayacağına dair açıkça taahhütte bulunulmuştur. Görüşmeler öncesinde katılımcıların kimliklerinin gizli tutulacağı beyan edilmiştir. Verilerin kamuya açık bir platformda paylaşılması, bu onam koşullarına aykırılık teşkil edecektir.

Kaynakça

Akçay, C. (2011). *Yaşlılık kavramlar ve kuramlar*. Kriyer Yayınları.

Aries, P. (2020). *Batıda ölümün tarihi* (I. Gürbüz, Çev.). Everest Yayınları.

Atchley, R. C. (1989). A continuity theory of normal aging. *The Gerontologist*, 29(2), 183–190. <https://doi.org/10.1093/geront/29.2.183>

Bauman, Z. (2000). *Ölümlülük ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri* (N. Demirdöven, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

- Berger, P. L. & Luckmann, T. (2022). *Modernite, çoğulculuk ve anlam krizi: Modern insanın yönelimi* (M. D. Dereli, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Bernard, H. R. (2013). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. SAGE.
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223–229.
- Bokor, T. (2021). Dijital beşikten sanal mezara gerçek–sanal dünyadaki etik sorunlar (H. Aydoğan, Çev.). *ViraVerita E–Dergi*, 14, 157–166.
- Borkovich, D. (2022). Digital ethnography: A disruptive qualitative approach to inquiry. *Issues in Information Systems*, 23, 119–134. https://doi.org/10.48009/4_iis_2022_111
- Bouc, A., Han, S.–H. & Pennington, N. (2016). “Why are they commenting on his page?”: Using Facebook profile pages to continue connections with the deceased. *Computers in Human Behavior*, 62, 635–643. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.04.027>
- Brubaker, J. R., Hayes, G. R. & Dourish, P. (2013). Beyond the grave: Facebook as a site for the expansion of death and mourning. *The Information Society*, 29(3), 152–163. <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300>
- Christensen, D. R., Hård af Segerstad, Y., Kasperowski, D. & Sandvik, K. (2017). Bereaved parents’ online grief communities: De–tabooing practices or relation–building grief–ghettos? *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 61(1), 58–72. <https://doi.org/10.1080/08838151.2016.1273929>
- Creswell, J. W. & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice*, 39(3), 124–130. https://doi.org/10.1207/s15430421tip3903_2
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design*. SAGE.
- Çelik, C. (2018). Şehir ve makber. *Düşünen Şehir Dergisi*, 5, 14–23.
- Çınar, R. (2022). Sosyo–dini bir gösterge olarak ölüm ilanlarının dijital dönüşümü. İ. Çağcıoğlu & F. Çapcıoğlu (Ed.), *Medya ve din* içinde (ss. 153–180). Kriter Yayınları.
- Dahlberg, L., McKee, K. J., Frank, A. & Naseer, M. (2022). A systematic review of longitudinal risk factors for loneliness in older adults. *Aging & Mental Health*, 26(2), 225–249. <https://doi.org/10.1080/13607863.2021.1876638>
- Egnoto, M. J., Sirianni, J. M., Ortega, C. R. & Stefanone, M. (2014). Death on the digital landscape: A preliminary investigation into the grief process and motivations behind participation in the online memorial. *Omega*, 69(3), 283–304. <https://doi.org/10.2190/OM.69.3.d>
- Erbuğ, E. (2021). Ölüm sosyolojisi: Geleneksel ve modern toplumda ölümün toplumsal anlamları. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (8), 46–61. <https://doi.org/10.48131/jscs.1005591>
- Ergin, M. (2012). Religiosity and the construction of death in Turkish death announcements, 1970–2009. *Death Studies*, 36(3), 270–291. <https://doi.org/10.1080/07481187.2011.553339>
- Frankl, V. E. (2019). *İnsanın anlam arayışı*. Okuyan Us Yayınları.
- Gadamer, H. G. (2002). Ölüm tecrübesi (A. R. Aydın, Çev.). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2(1), 105–112.
- Gamba, F. (2018). Coping with loss: Mapping digital rituals for the expression of grief. *Health Communication*, 33(1), 78–84. <https://doi.org/10.1080/10410236.2016.1242038>
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji* (A. Sönmez, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Gouldner, A. W. (1970). *The coming crisis of Western sociology*. Basic Books.
- Hajek, A. & König, H. H. (2021). Social isolation and loneliness of older adults in times of the COVID–19 pandemic: Can use of online social media sites and video chats assist in mitigating social isolation and loneliness? *Gerontology*, 67(1), 121–124. <https://doi.org/10.1159/000512793>
- Harbinja, E., Morse, T., & Edwards, L. (2025). Digital remains and post-mortem privacy in the UK: what do users want? *International Review of Law, Computers & Technology*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/13600869.2025.2506164>

- Hartig, J. & Viola, J. (2016). Online grief support communities: Therapeutic benefits of membership. *OMEGA – Journal of Death and Dying*, 73(1), 29–41. <https://doi.org/10.1177/0030222815575698>
- Karadon, D. (2019). *Dijital dünyada anmalar ve yas tutma: Bağlantılar ve etkileşimler için alternatif bir alan olarak Facebook* (Yayın No. 582313) [Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Keeley–Browne, E. (2011). Cyber–ethnography: The emerging research approach for 21st century research investigation. G. Kurubacak & T. V. Yüzer (Ed.), *Handbook of research on transformative online education and liberation: Models for social equality* içinde (ss. 330–338). IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/978-1-60960-046-4>
- Kern, R., Forman, A. E. & Gil–Egui, G. (2013). R.I.P.: Remain in perpetuity. Facebook memorial pages. *Telematics and Informatics*, 30(1), 2–10. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2012.03.002>
- Leist, A. K. (2013). Social media use of older adults: A mini–review. *Gerontology*, 59(4), 378–384. <https://doi:10.1159/000346818>
- Lingel, J. (2013). The digital remains: Social media and practices of online grief. *The Information Society*, 29(3), 190–195. <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777311>
- Merriam, S. B. (1995). What can you tell from an n of 1?: Issues of validity and reliability in qualitative research. *PAACE Journal of Lifelong Learning*, 4, 51–60.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2. baskı). SAGE.
- Morgan, L. A. & Kunkel, S. R. (2007). *Aging society and life course* (5. baskı). Springer Publishing Company.
- Murrell, A. J., Jamie, K. & Penfold Mounce, R. (2023). ‘It was the easiest way to kind of announce it’: Exploring death announcements on social media through a dramaturgical lens. *Mortality*, 28(3), 411–428. <https://doi.org/10.1080/13576275.2021.1946496>
- Öhman, C. J. & Watson, D. (2019). Are the dead taking over Facebook? A Big Data approach to the future of death online. *Big Data & Society*, 6(1), 1–13. <https://doi.org/10.1177/2053951719842540>
- Özdoğan, M. A. & Karşlı, B. (2023). Muhafazakâr–dindar yaşlıların anlam arayışında yeni bir mekân: Sosyal medya. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 23(1), 253–280. <https://doi.org/10.33415/daad.1211942>
- Özoran, B. A. & Kılıç, N. P. (2018, Mart, 15–16). Sanal Mezarlık’tan Mytrustedwill’e ölümün değişen yüzü [Sempozyum Bildirisi]. *Dönüşen dünyada iletişimin rolü* (Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı). Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi (UKÜ) & İletişim Araştırmaları Derneği (İLAD), Lefkoşa, KKTC.
- Phillips, J. B. (2007). The changing presentation of death in the obituary, 1899–1999. *Omega*, 55(4), 325–346. <https://doi.org/10.2190/OM.55.4.g>
- Rossetto, K. R., Lannutti, P. J. & Strauman, E. C. (2015). Death on facebook: Examining the roles of social media communication for the bereaved. *Journal of Social and Personal Relationships*, 32(7), 974–994. <https://doi.org/10.1177/0265407514555272>
- Rylands, D. & Van Belle, J.–P. (2017). The Impact of Facebook on the quality of life of senior citizens in Cape Town. J. Choudrie, M. S. Islam, F. Wahid, J. M. Bass, & J. E. Priyatma (Ed.), *Information and communication technologies for development* içinde (ss. 740–752). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-59111-7_60
- Sağır, A. & Canayaz, M. (2024). Bir ölüm sosyolojisi çalışması: Sosyal medyada ölüme yüklenen anlamlar. *Kesit Akademi Dergisi*, 8(31), 319–349. <https://doi.org/10.29228/kesit.57815>
- Seven, R. (2023). Neden yas tutarız? *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57, 33–51. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1239443>

- Sixsmith, A., Horst, B. R., Simeonov, D. & Mihailidis, A. (2022). Older people's use of digital technology during the COVID-19 pandemic. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 42(1-2), 19-24. <https://doi.org/10.1177/02704676221094731>
- TÜİK Kurumsal. (2024, Mart). *İstatistiklerle yaşlılar*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=%C4%B0statistiklerle-Ya%C5%9F%C4%B1lar-2023-53710&dil=1>
- Valentine, C. (2006). Academic constructions of bereavement. *Mortality*, 11(1), 57-78. <https://doi.org/10.1080/13576270500439274>
- van der Houwen, K., Stroebe, M., Schut, H., Stroebe, W. & van den Bout, J. (2010). Online mutual support in bereavement: An empirical examination. *Computers in Human Behavior*, 26(6), 1519-1525. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.05.019>
- Walter, T. (2015). New mourners, old mourners: Online memorial culture as a chapter in the history of mourning. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21(1-2), 10-24. <https://doi.org/10.1080/13614568.2014.983555>
- We Are Social. (2024, Temmuz 31). *Digital 2024: 5 billion social media users* -. Digital 2024: 5 billion social media users. <https://wearesocial.com/id/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/>

Facebook as a Virtual Cemetery and a Place of Mourning

Muhammet Ali ÖZDOĞAN^{*}

Facebook is one of the most popular social media platforms for users in Türkiye. Facebook, which was initially popular among young people, has over time become a site that middle-aged and older people are also interested in. The COVID-19 pandemic, which started at the end of 2019, has accelerated the introduction of social media to the elderly. Facebook has been the opening gateway to the world for the elderly, who often connect to social networks through smartphones. The subject of this research is the relationship between Facebook and death. Our study has limited to religious, conservative individuals who are Facebook users aged 65 and older.

This article analyzes how everyday life has shifted to the digital space in today's world. Social networks have become a part of the daily lives of individuals in all age groups. People reflect on many positive or negative things they encounter in their daily lives on social media, which is transforming social life through digital networks. One example is a change in the post-mortem ceremonial rituals. Many users announce the obituary of their deceased relatives on Facebook. Facebook also comes to the fore in experiencing the pain of deceased people and mourning them.

The research seeks answers to the following questions: how is the online identity of the deceased kept alive? How does Facebook alleviate the sadness felt by individuals aged 65 and over after the death of a relative or friend? What is the role of the social network mentioned in the obituary? In connection with these questions, the purpose of the article is as follows: in this study, the aim is to analyze the relationship between Facebook and death in the world of religiously conservative individuals aged 65 and older. The phenomenon of death is a complex problem in itself. To analyze the impact of death on the individual and society, it is necessary to first understand human beings.

* Dr., Antalya Şehit Muhammet Oğuz Kılınc Anadolu Imam Hatip High School, Antalya, Türkiye, E-mail: ozdogana@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7048-0009

This research, conducted in the field of sociology of religion, was based on a qualitative paradigm. An ethnographic design was preferred in the study. For cyber ethnographic observations, Facebook users' pages were observed. Posts related to the subject were detected by searching for the words mercy and funeral on the profile pages of the people within the scope of the research.

Approval from the Scientific Research and Publication Ethics Board of Akdeniz University was obtained for the research. Interviews were conducted after the approval decision. The interviewees describe themselves as religious and conservative. In-depth interviews and focus group discussions were held with people aged 65 and over between December 2021 and February 2022. Data was collected from 13 female and 19 male participants. To ensure the interviewees felt comfortable, the participants were informed before the in-depth interviews. For the study, it was said that the names would be hidden. Permission was requested to make audio recordings before the focus group interview and other interviews. The interviews lasted between 30 and 75 minutes. During the interviews, the participants' gestures and facial expressions, smiles, and attitudes during phone calls were included in the data set. Notes were taken immediately after the interviews, and the audio recording was analyzed.

Pre-coding was performed during the analysis of the interviews. After the audio recordings were transcribed, the encodings were made. The data were analyzed around two themes. The first theme is that social media is a place where a deceased person is mourned and their pain is alleviated. The second theme is that Facebook is turning into an environment where the memories of the deceased are kept alive. Abstractions were made based on the obtained data. It has been determined that Facebook has an essential function in the death announcements of individuals, as it is a place where the pain of the deceased is experienced and the memory of them is kept alive. In general, it can be said that Facebook has helped to overcome the fear of death in the world of the elderly. However, Facebook profiles of deceased users can increase death anxiety in the elderly.

Our study is critical because social media is the subject of the struggle of individuals aged 65 and older with death anxiety. The number of studies on the relationship between Facebook and death is scant. Family and human relations will gradually shift to social media. Therefore, the sociological studies conducted in this field will be important.